

WSTĘP

Przedmiotem niniejszej publikacji jest zjawisko przemocy psychicznej w stosunkach między uczniami. W ciągu ostatnich kilku lat coraz częściej stwierdza się występowanie takich zachowań o charakterze agresji i przemocy między uczniami, które nie mają charakteru fizycznej napaści (por. Tłuściak-Delikowska, 2017; Komendant-Brodowska, 2014; Ostaszewski, 2014; Pyżalski, 2012). Są to z reguły zachowania werbalne, za którymi kryje się stosowanie mniej lub bardziej otwartego nacisku psychicznego w postaci zastraszania, nękania, grożenia czy wywierania presji. Wielu uczniów staje się ofiarami trwałych, ciągłych szykan, obejmujących poniżanie, wyśmiewanie czy znęcanie się. Taka forma przemocy jest szczególnie groźna, bo godzi w cały system „ja”, a więc poczucie własnej wartości, osobistej godności, wiary we własne siły. Najczęściej te formy niszczenia wybranych ofiar są zbiorowe i w pewnym sensie organizowane przez grupy.

W polskim piśmiennictwie jest wiele publikacji poświęconych problematyce agresji i przemocy. Obszerna charakterystyka zachowań agresywnych i przemocowych, będących stałym elementem w relacjach między uczniami, skupia się na cechach dystynktywnych tego zjawiska, na przykład formach czy funkcjach, jakie pełnią. Wiele miejsca zajmują także fizyczne i werbalne objawy zachowań oparte na stosowaniu przemocy w środowisku szkolnym (Frączek, Pufal-Struzik, 1996; Kuźma, Szarota, 1998; Libiszowska-Żółtkowska, Ostrowska, 2008; Skorny, 1968). Jednakże psychologiczny kontekst przemocy uwzględniający psychiczne dręczenie i terror jest w porównaniu z literaturą obcojęzyczną wciąż marginalizowany.

Na potrzeby „systematycznego i spójnego opracowania” w zakresie problematyki szkolnego dręczenia zwróciła uwagę polska badaczka

zjawiska terroru psychicznego (bullyingu) w szkole Aleksandra Tłuściak-Delikowska (2017: 8), zaznaczając jednocześnie, iż pogłębiona wiedza na temat szkolnych szykan jest niezbędnym warunkiem skutecznej profilaktyki antybullyingowej. Kompleksowa wiedza na temat psychicznego terroru powinna, oprócz opisu jego cech dystynktywnych, uwzględniać szereg innych aspektów, na przykład specyfikę mechanizmu szkolnego dręczenia, charakterystykę uczestników psychicznego terroru, czyli jego sprawców, ofiar i obserwatorów, i w końcu wskazanie na jego okoliczności, motywy i cele.

Należy podkreślić, iż jednym z głównych celów przemocy psychicznej jest wyizolowanie ofiary z grupy, a także jej naznaczenie, następnie poddanie różnym formom dyskryminacji z niezadkim psychicznym dręczeniem. Jednymi z najbardziej drastycznych skutków tego rodzaju przemocy są przypadki zaszczuć, załamań, depresji, jak również prób samobójczych ofiar tych psychicznych szykan. O ile skutki agresji lub przemocy fizycznej są widoczne, o tyle niezwykle trudno zaobserwować psychiczne formy przemocy, tym bardziej jeśli chodzi o jej niewerbalne narzędzia (Olweus, 1998; Tłuściak-Delikowska, 2017; Komendant-Brodowska, 2014; Dambach, 2003).

Przemoc psychiczna jest szczególnie groźna dla stosunków społecznych w szkole. Prowadzi ona bowiem do powstawania destruktywnych, a często wręcz patologicznych struktur grup uczniowskich. Struktur, w których dominującą pozycję zajmują jednostki reprezentujące negatywny stosunek do ładu socjonormatywnego, jaki w założeniu ma panować w szkole. W ten sposób na terenie szkoły zaczynają funkcjonować mechanizmy godzącej w ideały demokratycznego wychowania socjalizacji, której istotą jest dyskryminacja i uczestnictwo w psychicznym terrorze. Mechanizmy te są szczególnie groźne, bo powodują upowszechnianie się w szkole negatywnych postaw wrogości i pogardy dla podmiotowości i godności drugiego człowieka.

Istotną rolę w skutecznym przeciwdziałaniu negatywnym postawom i zachowaniom spełnia pogłębiona wiedza na temat tego specyficznego rodzaju przemocy w stosunkach między uczniami. Ta wiedza wraz z niezbędnymi kompetencjami kadry pedagogicznej będzie z pewnością pomocnym narzędziem w budowaniu bezpiecznego środowiska szkolnego. Środowiska, w którym uczniowie mają okazję do rozwijania kompetencji życiowych, wzmacniania pożądanых postaw, norm i war-

tości. Są to podstawowe czynniki, które mogą skutecznie wpłynąć na jakość życia uczniów w środowisku szkolnym i w późniejszym, dorosłym życiu. Opisane podejście do działań profilaktyczno-wychowawczych wobec przemocy wpisuje się w nurt profilaktyki pozytywnej, która jest coraz częściej przywoływana nie tylko w piśmiennictwie naukowym, ale także dedykowanym nauczycielom praktykom (Rigby, 2011; Pyżalski, 2017; Olweus, 1993, 1998; Ostaszewski, 2014).

Analizując dorobek rodzimej literatury na temat psychicznego dręczenia w środowisku szkolnym, a także przywołując własne doświadczenia we współpracy z wieloma szkołami w obszarze profilaktyki zachowań ryzykownych, widzę potrzebę kompleksowego i pełnego opracowania na temat zarówno przemocy psychicznej, jak i profilaktyki pozytywnej wobec psychicznego terroru.

Jednym z głównych celów niniejszej publikacji jest przegląd stanu wiedzy na temat zachowań opartych na stosowaniu przemocy z uwzględnieniem jej psychicznego wymiaru. Tym zagadnieniom poświęcona jest część teoretyczna, składająca się z trzech rozdziałów.

Wyjściowym punktem moich teoretycznych rozważań jest opisanie pojęć pokrewnych pojęciu przemocy psychicznej z wyznaczeniem definicyjnych granic. Określenie cech odróżniających pojęcie przemocy psychicznej od innych pojęć, w tym agresji, jest ważne nie tylko na etapie identyfikacji tego zjawiska w relacjach między uczniami, ale także na etapie planowania skutecznych oddziaływań profilaktycznych.

W książce charakteryzuję również bogaty wachlarz narzędzi i form przemocy, uwzględniając w tej charakterystyce jej psychiczny kontekst. Analizując dostępne źródła literatury, proponuję własną typologię form przemocy psychicznej ze szczególnym uwzględnieniem charakterystycznych dla niej zachowań.

Kompleksowe opracowanie zagadnień przemocy psychicznej obejmuje przegląd wybranych teorii przemocy i wskazanie jej różnych uwarunkowań, w tym środowiskowych, rodzinnych, rówieśniczych oraz kulturowych. Zaproponowane w pracy ujęcie zjawiska przemocy psychicznej uwzględnia także kontekst relacji między uczniami. Można stwierdzić, iż przemoc psychiczna w środowisku szkolnym jest przemocą relacyjną, stąd też komplementarną częścią teoretycznych analiz niniejszej pracy jest charakterystyka klasy szkolnej pod względem jej struktury, pozycji i dynamiki (Janowski, 1975, 1998; Łobocki, 1985; Muszyński,

1964; Sowińska, 1974; Szmátka, 2007; Szczepański, 1970; Zaborowski, 1962). Ten zakres wiedzy ma kluczowe znaczenie dla pełnego opisanie zjawiska psychicznego dręczenia uwzględniającego kontekst relacyjny przemocy.

Analizując dorobek rodzimego piśmiennictwa oraz badań nad zjawiskiem przemocy, dostrzegam, iż przemoc psychiczna jest często jednym z aspektów badań nad zachowaniami ryzykownymi wśród młodzieży gimnazjalnej lub ponadgimnazjalnej (Pyżalski, 2012; Czapiński, 2009; Moczuk, 2012; Ostaszewski, 2010).

Nieliczne badania (por. Komendant-Brodowska, 2014) pokazują, że przemoc psychiczna jest zjawiskiem występującym także w szkole podstawowej. Potrzeba dalszych, pogłębionych badań nad zjawiskiem psychicznego terroru w klasach szkoły podstawowej jest zatem widoczna nie tylko w obszarze nauki, ale również w praktyce pedagogicznej.

Przedmiot moich badań obejmuje różne formy psychicznego dręczenia (bullying) w relacjach między uczniami szkoły podstawowej. Należy podkreślić, iż w obliczu wdrożonej reformy edukacji, znoszącej gimnazja, badanie przemocy psychicznej w klasach szkoły podstawowej ma szczególne znaczenie. Wychwycenie zachowań świadczących o psychicznym dręczeniu na wczesnym etapie wraz ze skuteczną profilaktyką antybullyingową może znacznie osłabić ich eskalację. Dlatego też jednym z założeń mojej pracy jest objęcie badaniami uczniów klas VI szkoły podstawowej oraz ich nauczycieli.

Wybór miejsca badań też nie jest przypadkowy. Badania zostały przeprowadzone w dwóch szkołach podstawowych w małej miejscowości na terenie województwa łódzkiego. Można bowiem założyć, że w mniej licznej społeczności uczniowskiej i lokalnej zachowania uczniów są poddane skuteczniejszej kontroli. Co więcej, jakość relacji między uczniami w mniejszej społeczności może rzadziej skłaniać do zachowań opartych na stosowaniu przemocy psychicznej. Niestety, przeprowadzone przeze mnie badania pokazują, iż do różnych form psychicznego dręczenia dochodzi też w szkołach znajdujących się w mniejszych miejscowościach.

Wyniki i refleksje z przeprowadzonych badań nad przemocą psychiczną w relacjach między uczniami klas VI są zawarte w części badawczej książki, składającej się z pięciu rozdziałów. Ich tematyka porządkuje zakresy wiedzy uzyskanej w wyniku przeprowadzonych badań ankietowych wśród uczniów pięciu klas VI oraz ich nauczycieli, a także podczas

wywiadów z uczniami stosującymi przemoc, jak również z uczniami jej ulegającymi. Przedstawione wyniki badań pokazują, że w relacjach między uczniami klasy VI występują różne formy psychicznego dręczenia. Ich ofiarami i sprawcami są zarówno chłopcy, jak i dziewczęta. Wskazane przez uczniów charakterystyczne cechy przemocy psychicznej wpisują się w ogólnie przyjęte definicje przytaczane w rodzimej i zagranicznej literaturze. Wiedza uczniów oraz nauczycieli na temat przemocy psychicznej obejmuje także jej przyczyny, motywy, którymi kierują się osoby stosujące przemoc, oraz narzędzia, przy pomocy których przemoc jest realizowana.

Ważną częścią badawczych poszukiwań jest ponadto próba opisanie i uporządkowania strategii, które stosują uczniowie doświadczający przemocy. Uzupełnieniem kompleksowego opracowania badawczego są refleksje badanych, zarówno uczniów, jak i nauczycieli, nad kierunkami i skutecznością działań profilaktycznych wobec przemocy w szkole – na poziomie profilaktyki uniwersalnej i selektywnej. Wnioski płynące z analizy teoretycznej, jak również z badań własnych posłużyły zarysowaniu możliwości i dróg przeciwdziałania i zapobiegania zjawisku przemocy psychicznej w środowisku szkolnym. Propozycje rekomendacji, które obejmują zalecenia do pracy z uczniami, sugestie dotyczące kierunków działań szkoły w ramach profilaktyki antyprzemocowej oraz niezbędne kompetencje nauczyciela w realizowaniu profilaktyki stanowią osobny rozdział pracy.

Psychiczne dręczenie i szykanowanie uczniów, szczególnie w szkole podstawowej, która jest pierwszym doświadczeniem szkolnym uczniów, jest zjawiskiem niepokojącym, a tym samym wymagającym kompleksowych badań i opracowań. Badania te powinny wynikać nie tylko z potrzeby naukowych poszukiwań i pytań, które badacz przed sobą stawia, ale przede wszystkim powinny służyć praktyce pedagogicznej. Warto przyrzeć się całemu systemowi szkolnemu szkoły podstawowej i zweryfikować, w jakim stopniu przyczynia się on do powstawania, a na pewno eskalacji przemocy psychicznej a także na jakim etapie edukacyjnym uczniowie zaczynają dręczyć i szykanować innych. Niewykluczone, że do przejawów tychże zachowań dochodzi wcześniej niż w klasie VI szkoły podstawowej, co powinno prowokować do objęcia badaniami również młodszych uczniów.